

Urmia University

An analysis of early Pahlavi international relations from the perspective of Homa Katouzian; Case Study: Britain

Nematollah Zakipour¹

1- Department of History, Faculty of Literature and Humanity, University Yasouj, Yasouj, Iran.

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research Article Received: 2024/11/29 Accepted: 2025/01/21 pp: 47- 56 Keywords: Britain; Reza Shah; International Relations; Political Conflicts; Homa Katouzian.	Examining the attitude of the Pahlavi dynasty to foreign policy and international relations and its application in this field in political, economic and cultural dimensions requires historical explanation. The Pahlavi dynasty has been the subject of contradictory and different analyses in this dimension. The Pahlavi dynasty was established under various internal and external conditions and factors. The most important external force influential in the emergence of the Pahlavi dynasty was the British government, however, during his reign, Reza Shah endeavored to shed the perception of being a British puppet. Reza Shah tried to develop political relations with Western countries and established commercial, political and scientific relations with the governments of France, Germany, Switzerland, Austria and Eastern Europe in the form of sending students to acquire new sciences and techniques. Although British officers in Iran played an important role in Reza Shah's rise to power, he never sent a student to England during his reign. During his reign, especially during World War II, Reza Shah went to the Allied front, where Hitler was the leader of Germany. British disapproval of Reza Shah's support for Germany led to Allied diplomatic intervention. Consequently, Reza Shah withdrew logistical and intelligence assistance from the German government. Finally, Iran was occupied by the Allied forces. Reza Shah was removed from power. The present study attempts to historically examine and explain Reza Shah's approach to international relations, including with the British government. Citation: Zakipour, N. (2024). An analysis of early Pahlavi international relations from the perspective of Homa Katouzian; Case Study: Britain. <i>Journal of Historical Findings</i>, 1(3), 47-56.
	 © The Author(s). Publisher: Urmia University. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.55770.1019 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.3.4.9

¹ **Corresponding author:** Nematollah Zakipour, **Email:** nematzakipoor@yahoo.com, **Tell:** +989162388751

Extended Abstract

Introduction

The first Pahlavi period faced ups and downs in terms of foreign policy. In the very early days after the coup of March 1299, he took steps to reduce the influence of Britain and the Soviet Union as two interventionist powers in Iran. These measures included the cancellation of the 1919 treaty and the conclusion of an agreement with the Soviet Union. Britain's role in the coup of March 1299 caused Reza Khan, in the positions of commander of the armed forces, the Ministry of War, the Prime Minister, and the king, to always attempt to diminish and weaken Britain's role in domestic affairs. There were important and challenging issues between Iran and Britain over oil, the Persian Gulf and its ports, and Bahrain. Britain was eager not to lose political influence and control over oil fields and to maintain its colonies in the Middle East and Asia. During his reign, Reza Shah tried to reduce Iran's political and economic dependence on foreigners, including Britain, but he approached a third power in foreign policy called Germany and established extensive political and economic relations with the Government of Nazi Germany. Iran's trade exchanges with the German government during the Pahlavi era increased to more than 41%. In terms of sending students to Europe, he removed England from the list of countries to send them, and they were sent to France, Switzerland, Austria, and Eastern Europe. The present study attempts to examine the principles of foreign policy during the Pahlavi era and to analyze the approach of Reza Shah's government towards Britain in political, economic, and scientific dimensions from the perspective of Mohammad Ali Homa Katouzian. It answers the following questions: 1- Why did Nazi Germany become a significant factor in Reza Shah's foreign policy And 2- What was the completely different approach to, and downplaying of, the British Empire in the Reza Shah's government's foreign policy?

Methodology

The present research is based on studies and documentation of historical sources and studies. After arranging the documentation in a systematic and structured manner, the author has analyzed and explained the history and the international relations of Reza Shah's government from the perspective of Katouzian, one of the contemporary historians of Iran.

Results and discussion

In his writings, Katouzian has addressed the foreign policy of the Reza Shah era and has revealed important points in this regard. Oil disputes with Britain, sending students to Europe and excluding Britain from scientific relations, disputes over southern ports and the Persian Gulf, and the Bahrain issue were among the main challenges of the Reza Shah's government with Britain. Changes in foreign policy and the establishment of friendly relations with other European countries, especially Nazi Germany led by Hitler, were among the main points of the program in the foreign policy independent of political and economic influence.

Conclusion

The relations of Reza Shah's government with Germany, in order to weaken the position of Britain, caused the government of Nazi Germany to provide numerous assistances in economic, construction, financial and industrial projects to the government of Iran and neighboring countries in order to weaken the role of Britain as a rival power in the Middle East. The largest volume of Iranian trade was with the German government. In 1926, the first group of sixty people on government scholarships were sent to European countries - especially France, Belgium and Germany - to study in scientific, technical and other fields. The exclusion of England had considerable political significance. During the entire reign of Reza Shah, not a single government scholarship was sent to

England, and not a single English expert or company was invited to participate in government projects. However, it can be said that at the end of Reza Shah's reign, Iran was still economically dependent, as a result of these reforms, the nature of this dependence had changed significantly: oil had been added as a major export product to agricultural goods; England was no longer Iran's main trading partner. However, despite efforts to exclude Britain from the foreign policy principles of Reza Shah's government, the outbreak of World War II and Reza Shah's support for Germany led to the Allied invasion of Iran and the occupation of Iran by Soviet and British

forces, causing Reza Shah to fall from power.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: The author approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The author declares that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The author would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

واکاوی روابط بین‌الملل در دوره پهلوی اول از منظر همایون کاتوزیان؛ مطالعه موردی: بریتانیا

نعمت الله زکی پور^۱

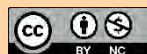
۱- گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران

چکیده	اطلاعات مقاله
بررسی نگرش حاکمیت پهلوی اول به سیاست خارجی و روابط بین‌المللی و کاربرست آن در این حوزه در ابعاد سیاسی، اقتصادی و فرهنگی نیاز به تبیین تاریخی دارد. دوره پهلوی اول، مورد تحلیل متناقض و متفاوت در بُعد مزبور قرار گرفته است. حکومت پهلوی اول، تحت شرایط و عوامل متعدد داخلی و خارجی تأسیس شد. مهم‌ترین نیروی خارجی مؤثر در پیدایش حکومت پهلوی، دولت بریتانیا بود و اما رضاشاه در طول دوران پادشاهی خویش درصدد بود برچسب دست‌نشانده‌گی بریتانیایی‌اش را از پیشانی‌اش پاک کند. رضاشاه کوشید مناسبات سیاسی را با دول غربی توسعه دهد، با دول فرانسه، آلمان، سوئیس، اتریش و اروپای شرق روابط تجاری، سیاسی و علمی در قالب اعزام محصلانی برای کسب علوم و فنون نوین برقرار کرد. با وجودی که، افسران بریتانیایی در ایران، نقش مهمی در روی کار آمدن رضاشاه ایفا کرده بودند، اما هیچ‌گاه در دوران پادشاهی‌اش، محصلی به انگلیس اعزام نکرد. در دوران پادشاهی او، به‌ویژه وقوع جنگ جهانی دوم، رضاشاه به سمت جبهه اتحاد جنگ که هیتلر رهبر آلمان در این جبهه بود رفت، بریتانیا در سمت دیگر جبهه، یعنی نیروهای متفقین از جانب‌داری رضاشاه به آلمان، بسیار خشمگین بود، و پس از هشدارهای جبهه متفقین به رضاشاه، وی، پشتیبانی لجستیک و اطلاعاتی را به دولت آلمان انکار کرد. سرانجام، کشور ایران، توسط نیروهای متفقین اشغال شد. رضاشاه از اریکه قدرت کنار گذاشته شد. پژوهش پیش رو، می‌کوشد که رویکرد رضاشاه را در مناسبات بین‌الملل از جمله با دولت بریتانیا موردبررسی و تبیین تاریخی قرار دهد.	نوع مقاله: مقاله پژوهشی دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۰۹ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۰۲ صص: ۴۷-۵۶ واژگان کلیدی: بریتانیا، رضاشاه، روابط بین‌الملل، مناقشات سیاسی، همایون کاتوزیان.

استناد: زکی پور، نعمت الله. (۱۴۰۳). واکاوی روابط بین‌الملل در دوره پهلوی اول از منظر همایون کاتوزیان؛ مطالعه موردی: بریتانیا. نشریه یافته‌های تاریخی، ۱(۳)، ۴۷-۵۶.

ناشر: دانشگاه ارومیه.

©نویسندگان

DOI: <https://doi.org/10.30466/jhf.2025.55770.1019>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.3.4.9>

مقدمه

دورهٔ پهلوی اول، در بُعد سیاست خارجی با فرازوفرودهایی مواجهه گردید. در همان روزهای آغازین پس از کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹ش، اقداماتی کودتاچیان برای کاهش نفوذ بریتانیا و شوروی به عنوان دو قدرت مداخله‌گر در ایران برداشتند. لغو قرارداد ۱۹۱۹م و انعقاد قرارداد با اتحاد جماهیر شوروی از جمله این اقدامات بوده است. نقش بریتانیا در کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹ش، سبب گردید که رضاخان در مناصب فرماندهی نیروهای مسلح، وزارت جنگ، صدراعظمی و پادشاهی همیشه بکوشد که نقش بریتانیا را در مسائل داخلی کمرنگ و تضعیف کند. مسائلی مهم و چالش‌برانگیز بین ایران و بریتانیا بر سر نفت، خلیج فارس و بنادر آن و بحرین وجود داشت. بریتانیا تمایل داشت نفوذ سیاسی و تسلط بر میداین نفتی را از دست ندهد و مستعمرات خود را در خاورمیانه و آسیا حفظ کند. رضاشاه در طول دوران پادشاهی، تلاش کرد که وابستگی سیاسی و اقتصادی ایران را به بیگانگان از جمله بریتانیا کاهش دهد و اما به یک قدرت سومی در سیاست خارجی به نام آلمان نزدیک شد و روابط سیاسی و اقتصادی گسترده‌ای با دولت نازی آلمان برقرار کرد. حجم مبادلات تجاری ایران عصر پهلوی اول با دولت آلمان افزایش چشمگیری داشته است. در زمینهٔ اعزام محصل به اروپا، کشور انگلیس را از لیست اعزامی حذف گردید و محصلان به کشورهای فرانسه، سوئیس، اتریش و اروپای شرق فرستاده شدند. پژوهش پیش رو، می‌کوشد که روابط خارجی دوران پهلوی اول را بررسی و رویکرد دولت رضاشاه را نسبت به بریتانیا در ابعاد سیاسی، اقتصادی و علمی از منظر دیدگاه‌های همایون کاتوزیان مورد واکاوی قرار دهد و به پرسش‌های ذیل پاسخ دهد:

۱- چرایی جایگزینی قدرت سومی به نام آلمان نازی در سیاست خارجی رضاشاه؟ و ۲- چرایی کمرنگ کردن نقش سیاسی بریتانیا در تحولات داخلی ایران توسط رضاشاه چه بوده است؟

در باب پیشینهٔ پژوهش حاضر، تاکنون مقاله‌ای مستقل دربارهٔ واکاوی روابط بین‌الملل در دورهٔ پهلوی اول از منظر همایون کاتوزیان؛ مطالعه موردی: بریتانیا، انجام نگرفته است. پژوهش، از لابلای نوشته‌های تاریخی کاتوزیان، روابط خارجی ایران با بریتانیا را در دورهٔ رضاشاه را تبیین تاریخی کرده است.

محمدعلی همایون کاتوزیان

دربارهٔ نویسنده و آثارش

محمدعلی همایون کاتوزیان در سال ۱۳۲۱ در تهران متولد شد. دوران تحصیلات مقدماتی را در تهران سپری کرد و برای ادامه تحصیلات به انگلستان رفت و توانست در سال ۱۳۴۶/م/۱۹۶۷. درجهٔ لیسانس خویش را از دانشگاه بیرمنگام و در سال ۱۳۴۷/م/۱۹۶۸. درجهٔ کارشناسی ارشد را از دانشگاه لندن اخذ کند. در سال ۱۳۶۳/م/۱۹۸۴ از تز دکترای خویش در دانشگاه کنت دفاع نمود. در سال‌های ۱۹۶۸ تا ۱۳۴۷/۱۹۸۶ تا ۱۳۶۵. در دانشگاه‌های انگلستان، ایران، کانادا و امریکا مشغول تدریس بود و هم‌اکنون استاد بازنشسته دانشگاه کنت انگلستان در رشتهٔ اقتصاد می‌باشد. وی آثار مختلفی در قالب کتاب و سلسله مقالات راجع به تاریخ، جامعه و ادبیات ایران به طبع رسانیده است. از مهم‌ترین آثار اقتصادی و سیاسی وی که حاوی نظریه‌های قابل تأملی دربارهٔ ساختار اقتصادی و اجتماعی ایران است می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: اقتصاد سیاسی ایران از مشروطیت تا پایان سلسلهٔ پهلوی (۱۳۶۶)، استبداد، دموکراسی و نهضت ملی (۱۳۷۲)، نه مقاله در جامعه‌شناسی تاریخی ایران؛ نفت و توسعهٔ اقتصادی (۱۳۷۷)، دولت و جامعه در ایران؛ انقراض قاجار و استقرار پهلوی (۱۳۷۹)، تضاد دولت و ملت: نظریهٔ تاریخ و سیاست در ایران (۱۳۸۰)، هشت مقاله در تاریخ و ادب معاصر (۱۳۸۵)، ایران، جامعهٔ کوتاه‌مدت (کلنگی) و ۳ مقاله دیگر (۱۳۹۰) و تعداد زیادی مقاله در حوزهٔ تاریخ، سیاست و اجتماع ایران.

یکی از مهم‌ترین نظریه‌های کاتوزیان در تاریخ سیاسی ایران، رویکردش به مناسبات بین‌الملل به‌ویژه روابط دولت رضاشاه بوده است. این مسئله مهم از نگاه بسیاری از پژوهشگران مغفول مانده است. وی در آثارش به این مهم پرداخته و با رویکردی بنیادی در مطالعات تاریخی و میان‌رشته‌ای تبیین نوینی ارائه نموده است که در این پژوهش موردبررسی قرار می‌گیرد:

بریتانیا و کودتای ۱۲۹۹ش

هرچند بر اساس اسناد و مدارک تاریخی، کاملاً محرز و روشن نشده است که امپراتوری بریتانیا و وزارت خارجه انگلیس نقش مستقیمی را در کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹ش، بر عهده داشته است، بلکه افسران انگلیسی در ایران، ارتباط مستقیمی با کودتاچیان برقرار کرد. پژوهشگران داخلی و خارجی نظریه‌های متفاوت و گاه متناقض مطرح کرده‌اند و در این پژوهش ابتدا دیدگاه همایون کاتوزیان و سپس نظریه‌های دیگر نویسندگان آورده می‌شود:

همایون کاتوزیان درباره کودتای سوم اسفندماه ۱۲۹۹ش، می‌نویسد: «... مراد از کودتا [سوم اسفند ۱۲۹۹ش] گزیدن راه دیگری بوده است. برای تحقق جوهر قرارداد ۱۲۹۸/۱۹۱۹ش، یعنی برقراری ثبات سیاسی در ایران به گونه‌ای که منافع اصلی بریتانیا در منطقه تهدید نشود. همچنین پیداست که مأموران انگلیسی در طراحی کودتا به نوعی شرکت داشته‌اند، هرچند محتمل نیست که وزارت خارجه آن کشور خود طرح اولیه آن را ریخته باشد. همه جوانب امر هنوز روشن نیست، ولی مسلم است فرمانده نیروهای انگلیسی در محل، ژنرال آیرونساید مستقیماً در طراحی و اجرای کودتا دست داشته است. هم خاطرات شخصی و هم نوشته‌ها حکایت از این دارند که در ابتدا نامزدهای نظامی و غیرنظامی دیگری را برای رهبری کودتا در نظر گرفته بودند که بسیاری از آن‌ها سرباز زدند. در حال مسلم است که آیرونساید، تحت تأثیر ویژگی‌های فردی و نظامی رضاخان قرار گرفته بود، خودش او را برگزیده بود.» (کاتوزیان، ۱۳۷۴: ۱۲۳-۱۲۲). پس از جنگ جهانی اول، ایران دچار بی‌نظمی و آشفتگی سیاسی و اجتماعی شده بود، شورش‌های ایلی، قومی و فقر اقتصادی و بحران‌های اجتماعی وضعیت جامعه ایران را روزبه‌روز وخیم‌تر می‌کرد، که استقلال سیاسی و جغرافیایی در معرض تهدید نیروهای خارجی و داخلی قرار گرفته بود و اهداف مشروطه خواهان برای برپایی دولت دموکرات و نیرومند مرکزی بر باد می‌رفت. با این وجود، بسیاری از ادیبان، شاعران، نویسندگان و نخبگان فکری و نظامی آن روز به این باور رسیدند که تنها از طریق یک مهره نظامی و تشکیل دولت دیکتاتوری، راه رسیدن به دموکراسی هموار می‌شود.

کودتای سوم اسفندماه ۱۲۹۹/۱۹۲۱م، برآیند مطالب فوق‌الذکر بود که کاتوزیان در این باره می‌نویسد: «یک بریگاد قزاق به سرکردگی رضاخان میرپنج از قزوین به سوی تهران پیشروی کرد و آن را تقریباً بدون خونریزی به تصرف در آورد و پس از اعلام حکومت نظامی، روزنامه‌نگاری گمنام بنام سید ضیاءالدین طباطبایی را به نخست‌وزیری منصوب کرد. دست‌کم از چند روز قبل خبر کودتای قریب‌الوقوع در تهران پیچیده بود، در واقع احمدشاه به پادگان پایتخت فرمان داده بود که در مقابل کودتاچیان ایستادگی نکند. به علاوه، او بلافاصله کودتا را به رسمیت شناخت...» (کاتوزیان، ۱۳۷۴: ۱۲۲). نویسنده کتاب سیاست خارجی آمریکا و شاه درباره حوادث پس از کودتای ۱۲۹۹ش، معتقد است: رضاخان برای کاهش نفوذ خارجی پس از کودتا، با لغو قرارداد ۱۹۱۹ و انعقاد قرارداد مودت با شوروی تا حدودی به سیاست خارجی مستقل نزدیک شد. «به قصد کاهش وابستگی اقتصادی ایران به انگلیس، تجارت با اتحاد شوروی، آلمان، ژاپن، و ایالات متحده افزایش یافت. راه‌آهن سراسری ایران با سرمایه داخلی تأمین مالی شد و با کارشناسان و تجهیزاتی که از چندین کشور خارجی تهیه شده بود ساخته شد. کنترل ارزهای خارجی و اقدام‌هایی برای جایگزینی واردات به قصد وسعت دادن و حفاظت اقتصاد اجرا شد. این اقدام‌ها استقلال ایران از قدرت‌های بیگانه را به طور اساسی افزودند، هرچند انگلیس همچنان از طریق کنترلی که روی صنعت نفت داشت و پیوندهایش با چهره‌های سیاسی برجسته، بازرگانان، سران عشایر، و... نفوذ قابل ملاحظه‌ای داشت.» (گازیوروسکی، ۱۳۷۱: ۷۸).

برای تبیین روشن شدن چگونگی وقوع کودتای ۱۲۹۹ش، قدرت‌گیری رضاخان در ایران ارزیابی‌های متفاوت و متناقضی انجام گرفته است، یکی از نویسندگان برجسته در این باره می‌نویسد: «ریشه‌های کودتای ۱۹۲۱م/سوم اسفند ۱۲۹۹ش، را که سرانجام دودمان پهلوی را در سال ۱۳۰۴ش، به قدرت رسانید، باید در خرابی‌های ناشی از جنگ جهانی اول، وضعیت فیصله نیافته نظام جهانی و سرخورده شدن جبهه مخالف استبداد در ایران به دلیل روند معکوس انقلاب مشروطیت جستجو کرد.» (فوران، ۱۳۹۲: ۲۹۸). همو آورده است: «دوره مابین ویرانگری‌های جنگ جهانی اول تا کودتای ۱۹۲۱م/۱۳۰۰ش، شاهد کشمکش فزاینده دولت، جنبش‌های داخلی و قدرت‌های بیگانه بود. هیچ‌یک از این قدرت‌ها نمی‌توانست در ایران تفوق کامل پیدا کند، اما هر یک می‌توانست دیگری را از مقاصدش باز دارد. این وضعیت که همه طرف‌های کشمکش، در صحنه شطرنج قدرت، ایران را مات کرده بودند زمینه را برای به قدرت رسیدن رضاخان فراهم آورد.» (فوران، ۱۳۹۲: ۲۹۷).

نویسنده کتاب تجدّد آمرانه درباره وقوع کودتا و به قدرت رسیدن رضاخان عواملی چون نفوذ کمونیست، آشوب و هرج و مرج داخلی پس از جنگ جهانی اول را از مهم‌ترین عوامل در وقوع کودتا دانسته است، وی در این باره می‌نویسد: «در دی ۱۹۲۱/۱۲۹۹م، نسبت به حمله موفقیت‌آمیز بلشویک‌های گیلان به تهران ترس واقعی وجود داشت. هم شاه و حکومتش و هم هیئت دیپلماتیک بریتانیا و وزارت خارجه آن کشور در این ترس شریک بودند، تا بدان حدّ که طرح‌های احتیاطی مختلفی، به‌ویژه طرح انتقال پایتخت به اصفهان یا شیراز، موردبررسی قرار گرفت. در این میان، دولت حتی بیش از گذشته در تنگنای شدید مالی قرار داشت و آشوب و هرج و مرج در همه‌جا به بالاترین سطح خود رسیده بود. سید ضیاء، به همراه چند افسر ژاندارمری، با آیرونساید و چند افسر و دیپلمات بریتانیایی دیگر همدست شدند تا با آوردن دو هزار قزاق از قزوین به تهران کودتایی را سازمان‌دهی کنند. آن‌ها رضاخان را به‌عنوان فرمانده خود برگزیدند، گرچه پیش از او دست‌کم با یک نامزد دیگر وارد گفتگو شده بودند و او جواب رد داده بود. کودتا در سوم اسفند ۱۲۹۹ش/فوریه ۱۹۲۱، صورت پذیرفت. سید ضیاء نخست‌وزیر شد و رضاخان فرمانده قزاق‌ها، گرچه کمی پس‌از آن مسئولیت وزارت جنگ و مدتی ژاندارمری را نیز بر عهده گرفت...» (اتابکی و زورکر، ۱۳۸۷: ۲۹-۲۸).

آبراهامیان درباره کودتای سوم اسفندماه ۱۲۹۹ش، می‌نویسد: «وی [رضاخان] به هنگام کودتا، حکومت‌نظامی اعلام و بر نیروهای محلی ژاندارمری غلبه کرد. همچنین درگیری مختصری هم با نیروی پلیس شهر داشت و به احمدشاه اطمینان داد که برای نجاتش از خطر بلشویک‌ها به این اقدام دست‌زده است...» (آبراهامیان، ۱۳۹۶: ۱۲۴). همو می‌نویسد: «نیروهای قزاق بلافاصله پس از کودتا پادشاه‌های فراوانی دریافت کردند. رضاخان در آستانه حرکت به‌سوی تهران به هیئت مشترک دربار و سفارت بریتانیا اطمینان داد که هواخواه شاه و بریتانیا است...» (آبراهامیان، ۱۳۹۶: ۱۲۵).

بر پایه آنچه بیان شد قدرت‌گیری رضاخان محصول شرایط ایران پس از جنگ جهانی اول، روند ناموفق مشروطیت و فقر اقتصادی، بحران‌های اجتماعی و سیاسی بوده است. عوامل داخلی و خارجی در انتخاب یک مهره نظامی بنام غلامرضا میرپنج، برای سامان دادن به اوضاع تأثیرگذار و مهم بوده است.

مناسبات سیاسی مناقشه آمیز ایران و بریتانیا

روابط ایران عصر رضاشاه و بریتانیا بر دو مقوله مهم نفت و خلیج‌فارس متکی و منجر به چالش‌های مهمی بین دولت ایران و بریتانیا شده بود. قراردادهای مهمی که از دوران قاجار با دول خارجی منعقدشده بود، یکی از مواردی بود که حکومت پهلوی اول درصدد حل آن برآمده بود. سیاست خارجی مستقل یکی از آرزوهای ملی مشروطه‌خواهان و ملی‌گرایان بود می‌کوشیدند که جامه عمل پوشانده شود.

تیمورتاش به‌عنوان وزیر دربار مسئولیت سیاست خارجی دوره رضاشاه را برعهده‌گرفته بود و در نامه مهمی که به سر روبرت کلايو، وزیر مختار وقت انگلیس نوشته بود. برنامه‌های سیاست خارجی دولت پهلوی اول، در ارتباط با انگلیس را تبیین کرده بود. «پایبندی به اصل احترام به حقوق و منافع مشروع متقابل را میان ایران و همه دولت‌های خارجی بنا بر اصول و قواعد حقوق بین‌الملل یکی از اصول و رئوس برنامه‌های رژیم جدید ایران عنوان می‌کند...» (رحمانیان، ۱۳۹۹: ۲۸۸). در ادامه تیمورتاش بر حقوق ایران در منطقه خلیج‌فارس، بحرین، جزایر ایرانی، مسئله نفت و قرارداد داری پرداخته و حل این مناقشات را جزو ضروریات دولت پهلوی در سیاست خارجی با بریتانیا مطرح کرده است (رحمانیان، ۱۳۹۹: ۲۸۹). اولویت سیاست خارجی رضاشاه کاهش قدرت بریتانیا و شوروی در ایران بوده است (سایکل، ۱۳۷۱: ۱۶۹-۱۶۸).

نفت و قرارداد ۱۳۱۲ش/۱۹۳۳

قرارداد نفت داری که در عصر قاجاریه بین ویلیام ناکس داری سرمایه‌دار بریتانیایی و دولت ایران منعقد گردید کشف، استخراج و تولید نفت را برعهده‌گرفته بود و پس از چند سال از فعالیت شرکت نفتی داری در ایران، داری تصمیم گرفت سهام شرکت را به دولت بریتانیا واگذار کرد و با عنوان شرکت نفت ایران و بریتانیا در بخش میعانات نفت و گاز ایران فعالیت داشتند. با تشکیل حکومت پهلوی، یکی از مهم‌ترین دغدغه‌ها، لغو قرارداد داری و قرارداد جایگزین بود. رضاشاه از سطح درآمد نفتی از بابت قرارداد

دارسی ناراضی بود و باور داشتند، حق ایران بیشتر از این می‌باشد. به تعبیر کاتوزیان «پی‌آمدهای این نگرش با لغو یک‌جانبه امتیاز دارسی به اوج خود رسید که حقیض قرارداد ۱۳۱۲/۱۹۳۳ م، را به دنبال داشت...» (کاتوزیان، ۱۳۷۴: ۱۶۲). دولت بریتانیا، درصدد بود که از نفوذ سیاسی و اقتصادی‌اش، در ایران کاهش پیدا نکند. نویسنده کتاب «مقاومت شکننده» آورده است: «کلید سلطه بریتانیا بر ایران، سیاسی یا تجاری نبود. صرف در دست داشتن امتیازنامه دارسی تضمین بود که انگلستان از سود کلان ارزشمندترین منبع ایران سهم شیر را ببرد و شرکت نفت انگلیس-ایران را به‌صورت بزرگ‌ترین کارفرمای ایران درآورد... حق امتیاز بسیار ناچیز است... رضاشاه کوشید امتیاز را یک‌طرفه لغو کند.» (فوران، ۱۳۹۲: ۳۶۸).

نویسنده کتاب اقتصاد سیاسی ایران در باب تولید نفت در ایران آورده است: تولید نفت هر ساله، به‌جز سال ۱۳۱۰ ش، رو به افزایش بوده است، درآمدهای نفت در این دوره نوسانات بسزایی داشته است. در سال ۱۹۲۷/۱۳۰۶ م، تولید نفت افزایش یافت، اما درآمد کاهش داشت و رضاشاه از این وضع ناراضی بود و شرکت در پاسخ به اعتراض‌های رسمی رکود جهانی را عامل کاهش قیمت بیان کرد (فوران، ۱۳۹۲: ۱۶۲). کاتوزیان می‌نویسد: «او [رضاشاه] به کابینه دستور داد تا مذاکرات رسمی را با شرکت آغاز کند. رئیس هیئت نمایندگی ایران... عبدالحسین تیمورتاش بود... در واقع، تیمورتاش از دیدگاه رادیکال‌تری به اوضاع می‌نگریست و حتی معتقد بود که حکومت ایران باید، هم برای هراساندن انگلیس و هم بهبود روابط ایران و شوروی، رویه دوستانه‌تری را با شوروی در پیش گیرد... به آن‌ها دستور داد که بیانیه لغو یک‌جانبه امتیاز دارسی را آماده کنند. امتیاز دارسی طبق دستور لغو شد، اما شاه... باید قرارداد جدیدی را بپذیرد... قرارداد ۱۳۱۲ ش/۱۹۳۳ م، بسته شد... قرارداد جدید تنها یک‌چهارم منطقه تحت پوشش امتیاز دارسی را می‌پوشاند، اما این تمامی مناطق مورد بهره‌برداری و بیشتر ذخایر کشف‌شده را دربر می‌گرفت. مدت قرارداد نیز از ۲۷ [سال] به ۶۰ سال افزایش یافت. پایه پرداخت سهم ایران نیز از ۱۶ درصد سود خالص سالانه شرکت به ۴ شیلینگ برای هر بشکه تولیدشده تغییر کرد... تغییراتی نیز در مفاد فرعی امتیاز قبلی به عمل آمد. سرانجام برای زدودن تلخ‌کامی تحمیل چنین قراردادی، شرکت کرد... یک میلیون لیره برای سال ۱۳۱۰ و یک میلیون لیره نیز برای انعقاد قرارداد جدید پردازد... این قضیه بی‌آنکه قربانی مهمی داشته باشد، پایان نگرفت، هرچند با یا بدون بحران نفت، روند اوضاع چنین پیشامدی را اجتناب‌ناپذیر ساخته بود... سقوط، محاکمه، محکومیت، زندان و بالاخره قتل تیمورتاش... شاه ظن داشت که تیمورتاش در طول مذاکرات دودوزه‌بازی کرده است؛ همچنین از بابت تماس [تیمورتاش] با روس‌ها عصبی بود...» (فوران، ۱۳۹۲: ۱۶۴).

لغو قرارداد دارسی از سوی رضاشاه، باعث گردید که دولت انگلیس اعتراض شدیدی به دولت ایران ارسال کند (رحمانیان، ۱۳۹۹: ۳۰۲). پس از مناقشات بر سر لغو قرارداد دارسی، سرانجام «قرارداد نفتی جدید در بیست‌وهفت ماده در ۸ اردیبهشت مورد تصویب و تأیید دو طرف قرار گرفت و سپس در ۷ خرداد ۱۳۱۲ ش/۲۸ مه ۱۹۳۳ م، نیز به‌آسانی و بدون مخالفت در مجلس شورای ملی... به تصویب رسید.» (رحمانیان، ۱۳۹۹: ۳۰۶).

پیمان سعدآباد و نقش امپراتوری بریتانیا

نفوذ شوروی در منطقه خاورمیانه و ترس بریتانیا از نفوذ پیش‌رونده شوروی در خاورمیانه، سبب شد که بریتانیا، با انعقاد پیمان‌های نظامی منطقه‌ای و حمایت و توسعه رژیم‌های ناسیونالیستی در این کشورها، تلاش موفق آمیزی در تضعیف قدرت شوروی داشتند. دولت‌هایی که در این کشورهای بر سرکار آمدند، کاملاً، تحت سلطه یا دست‌نشانده بریتانیا بودند. یکی از این پیمان‌ها، پیمان عدم تعرض یا پیمان‌نامه سعدآباد است که میان چهار کشور ایران، عراق، ترکیه و افغانستان منعقد گردید. بیشترین اختلافات تاریخی ایران با کشورهای همسایه اختلافات مرزی بوده است و بریتانیا تلاش می‌کرد که با انعقاد چنین قراردادهایی اختلافات را کم‌رنگ و نزدیک شدن این کشورها به امپراتوری شوروی را مانع شود. به‌هرحال، رضاشاه کوشید با تشکیل بلوک قدرت کوچکی با همسایگان بتواند در مقابل نفوذ سیاسی قدرت‌های استعماری ایستادگی کند (سایکل، ۱۳۷۱: ۱۷۱).

گزارش‌شده است: «با حل‌وفصل نیم‌بند و ظاهری اختلافات ایران و عراق زمینه بسته شدن پیمان همکاری و عدم تعرض میان ایران، ترکیه، عراق و افغانستان فراهم آمد. این پیمان در تاریخ ۱۷ تیر ۱۳۱۶ ش، در کاخ سعدآباد تهران به امضای وزرای خارجه چهار کشور رسید و پس از تصویب رسماً در مکاتبات دولتی و رسمی ایران به پیمان سعدآباد نام‌گذاری شد... پیمان سعدآباد با یک مقدمه و ۹ ماده برای مدت پنج سال امضا شد. برپایه این پیمان دولت‌های امضاکننده متعهد شدند که به خاک و قلمرو یکدیگر

تعرض و تجاوز نکنند و مصونیت کامل مرزهای مشترک را محترم بشمارند. در امور داخلی یکدیگر مطلقاً مداخله نکنند، در همه اختلافات بین‌المللی که با منافع مشترک آنان در پیوند باشد با یکدیگر مشورت کنند... عمده‌ترین دلیل امضای پیمان سعدآباد حفظ منافع و موقعیت انگلیس بود و امضای آن تنها با در نظر گرفتن منافع انگلیس در منطقه توجیه‌پذیر بود. به‌رحال با وقوع جنگ جهانی دوم و دخالت نظامی انگلیس در ایران و عراق پیمان مزبور عملاً ناکارآمدی خود را نشان داد و از میان رفت...» (رحمانیان، ۱۳۹۹: ۳۳۸-۳۳۹). فوران می‌نویسد: «با مطالعه دقیق متن پیمان معلوم می‌شود تهدید خارجی توسط یکی از این کشورها یا کشورهای غیرمتعهد غیر عضو در کنفرانس نقش کمتری داشته است. تا تهدید جنبش‌های انقلابی در داخل هر کشور که موجودیت رژیم‌های آن کشور را تهدید می‌کرده است.» (فوران، ۱۳۹۲: ۳۷۲).

پس از امضای پیمان سعدآباد میان چهار کشور همسایه مذکور، طی نطقی، رضاشاه در مجلس شورای ملی، پیمان سعدآباد را پیمانی بی‌سابقه در مشرق زمین قلمداد کرده و باور داشت که این پیمان به صلح منطقه کمک می‌کند (هوشنگ مهدوی، ۲۵۳۵: ۳۸۰/۲).

مناسبات علمی

توسعه دانش و مراکز آموزشی از دغدغه‌های ملی‌گرایان در دوره رضاشاه بوده است، از عصر قاجاریه تلاش‌هایی صورت گرفت، اعزام محصلین برای یادگیری فنون و علوم جدید و جذب مهندسان و آموزگاران خارجی برای رشد علمی و فنی کشور و راه‌اندازی مدارس و مراکز آموزشی گامی در این مسیر بوده است، در دوره رضاشاه، مصوبات مهمی در زمینه تأسیس مراکز علمی؛ مدارس، دانشسراها و دانشگاه و اعزام محصل به خارج تصویب و اجرایی شدند.

نکته جالب‌توجه، این است که دولت رضاشاه، در زمینه مناسبات علمی و اعزام محصل به کشورهای اروپایی، تنها به بریتانیا، محصل اعزام نکرد، نگرش و رویکردهای سیاسی رضاشاه در این موضوع، مؤثر بود. چنانچه کاتوزیان در این باره نوشته است: «... در سال ۱۳۰۴ نخستین گروه شصت نفره از بورسیه‌های دولتی به کشورهای اروپایی - به‌خصوص فرانسه و بلژیک و آلمان - اعزام شدند تا در رشته‌های علمی، فنی و دیگر رشته‌ها به تحصیل بپردازند. حذف انگلیس دارای اهمیت سیاسی قابل ملاحظه‌ای است: در تمامی دوره سلطنت رضاشاه، حتی یک بورسیه دولتی به انگلیس اعزام نشد و حتی یک کارشناس یا شرکت انگلیسی به مشارکت در انجام طرح‌های دولتی دعوت نشد. بسیاری از این دانشجویان در ابتدا جهت تأمین نفقات لازم برای تدریس در دبیرستان‌های دولتی و خصوصی که شمارشان به سرعت رو به افزایش بود و سپس جهت تأمین استادان لازم برای دانشگاه جدیدالتأسیس تهران به خارج اعزام می‌شدند...» (کاتوزیان، ۱۳۷۴: ۱۵۵).

مناسبات دولت رضاشاه با آلمان به‌منظور تضعیف موضع بریتانیا، سبب شد که دولت آلمان نازی، کمک‌های متعددی در پروژه‌های اقتصادی، عمرانی، مالی و صنعتی به دولت ایران و کشورهای همسایه ایران انجام دهند تا بتوانند نقش بریتانیا را به‌عنوان قدرت رقیب در خاورمیانه تضعیف کنند (سایکل، ۱۳۷۱: ۱۷۳). بیشترین حجم مبادلات بازرگانی ایران با دولت آلمان بوده است (سایکل، ۱۳۷۱: ۱۷۳). با این وجود می‌توان گفت: «اگرچه در پایان سلطنت رضاشاه ایران هنوز از لحاظ اقتصادی وابسته بود، در اثر این اصلاحات سرشت این وابستگی تغییر چشمگیری یافته بود: نفت به‌عنوان یک فرآورده‌ی صادراتی عمده به کالاهای کشاورزی افزوده شده بود؛ انگلیس دیگر طرف تجاری اصلی ایران نبود؛... بدهی خارجی ایران از میان رفته بود؛ و سرمایه‌گذاری خارجی خیلی کم، مگر در صنعت نفت، رشد کرده بود.» (گازیوروسکی، ۱۳۷۱: ۷۹).

نتیجه‌گیری

بر پایه آنچه بیان شد از نکات مهم رویکردهای کاتوزیان در تاریخ ایران معاصر، رویکردش به مناسبات بین‌الملل به‌ویژه دولت رضاشاه بوده است. کاتوزیان در نوشته‌هایش به سیاست خارجی عصر رضاشاه پرداخته است و نکات حائز اهمیت را در این باب باز کرده است. مناقشات نفتی با بریتانیا، اعزام محصل به اروپا و حذف انگلیس در ارتباطات علمی، اختلاف بر سر بنادر جنوبی و خلیج فارس، مسئله بحرین از عمده‌ترین چالش‌های دولت رضاشاه با بریتانیا بوده است. تغییر در سیاست خارجی و ایجاد روابط دوستانه با دیگر دول اروپایی به‌ویژه آلمان نازی به رهبری هیتلر از رئوس برنامه‌های رضاشاه در سیاست خارجی مستقل از نفوذ

سیاسی و اقتصادی و نابرابر بوده است. رضاشاه معتقد بود که سیاست خارجی ایران با بیگانگان نامتعادل است و برای روند سیاست موزون بایستی با دیگر کشورهای ارتباط اقتصادی، سیاسی و فرهنگی برقرار کرد.

مناسبات دولت رضاشاه با آلمان به‌منظور تضعیف موضع بریتانیا، سبب شد که دولت آلمان نازی، کمک‌های متعددی در پروژه‌های اقتصادی، عمرانی، مالی و صنعتی به دولت ایران و کشورهای همسایه ایران انجام دهد تا بتواند نقش بریتانیا را به‌عنوان قدرت رقیب در خاورمیانه تضعیف کند. در سال ۱۳۰۴، نخستین گروه اعزامی محصلان به کشورهای اروپایی نظیر فرانسه و بلژیک و آلمان - اعزام شدند تا در رشته‌های علمی به تحصیل بپردازند. حذف انگلیس از دایره اعزامی محصلان برای کسب علوم و فنون دارای اهمیت است: در تمامی دوره سلطنت رضاشاه، حتی یک محصل به انگلیس اعزام نشد و حتی یک کارشناس یا شرکت انگلیسی به مشارکت در انجام طرح‌های دولتی دعوت نشد. باین‌وجود می‌توان گفت، در پایان سلطنت رضاشاه ایران هنوز از لحاظ اقتصادی وابسته بود، در اثر این اصلاحات سرشت این وابستگی تغییر چشمگیری یافته بود: نفت به‌عنوان یک فرآورده صادراتی عمده به کالاهای کشاورزی افزوده شده بود؛ انگلیس دیگر طرف تجاری اصلی ایران نبود؛ اما با وجود تلاش‌ها، برای حذف بریتانیا در اصول سیاست خارجی دولت رضاشاه، وقوع جنگ جهانی دوم و حمایت رضاشاه از آلمان منجر به تهاجم جبهه متفقین به ایران و اشغال ایران توسط نیروهای شوروی و بریتانیا و سرانجام سقوط رضاشاه از اریکه قدرت گردید.

منابع

- آبراهامیان، یرواند. (۱۳۹۶). تاریخ ایران مدرن، ترجمه محمدابراهیم فتاحی، چاپ شانزدهم، تهران: نی.
- اتابکی، توج، اریک یان زورکر. (۱۳۸۷). «پیشگفتار» در کتاب: تجدد آمرانه: جامعه و دولت در عصر رضاشاه، ترجمه مهدی حقیقت‌خواه، چاپ دوم، تهران: ققنوس.
- استوارت، ریچارد ا. (۱۳۷۰). در آخرین روزهای رضاشاه، تهاجم روس و انگلیس به ایران در شهریور ۱۳۲۰، ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی و کاوه بیات، چاپ دوم، تهران: معین.
- آیرونساید، ادموند. (۱۳۶۳). خاطرات آیرونساید، ترجمه بهروز قزوینی، تهران: آینه.
- رحمانیان، داریوش. (۱۳۹۹). ایران بین دو کودتا (تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران از انقراض قاجاریه تا کودتای ۲۸ مرداد)، چاپ ششم، تهران: سمت.
- سایکل، امین. (۱۳۷۱). «سیاست خارجی ایران (۱۳۵۷-۱۳۰۰)»، در کتاب: سلسله پهلوی و نیروهای مذهبی به روایت تاریخ کمبریج، مترجم عباس مخبر، تهران: طرح نو.
- فوران، جان. (۱۳۹۲). مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا سالهای پس از انقلاب اسلامی، ترجمه احمد تدین، چاپ چهاردهم، تهران: رسا.
- کرونین، استفانی. (۱۳۷۷). ارتش و حکومت پهلوی، ترجمه غلامرضا بابایی، تهران: خجسته.
- گازبوروسکی، مارک. (۱۳۷۱). سیاست خارجی آمریکا و شاه، ترجمه فریدون فاطمی، تهران: مرکز.
- همایون کاتوزیان، محمدعلی. (۱۳۷۲). مصدق و نبرد قدرت در ایران، ترجمه احمد تدین، چاپ دوم، تهران: رسا.
- همایون کاتوزیان، محمدعلی. (۱۳۷۴). اقتصاد سیاسی ایران از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی، ترجمه محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی، چاپ پنجم، تهران: مرکز.
- همایون کاتوزیان، محمدعلی. (۱۳۷۷). نه مقاله در جامعه‌شناسی تاریخی ایران، نفت و توسعه اقتصادی، ترجمه علیرضا طیب، تهران: مرکز.
- همایون کاتوزیان، محمدعلی. (۱۳۹۱). تضاد دولت و ملت: نظریه تاریخ و سیاست در ایران، ترجمه علیرضا طیب، چاپ نهم، تهران: نی.
- هوشنگ مهدوی، عبدالرضا. (۲۵۳۵). تاریخ روابط خارجی ایران از ابتدای دوران صفویه تا پایان جنگ دوم جهانی، ج ۲، چاپ دوم، تهران: کتابهای سیم‌رغ وابسته به انتشارات امیرکبیر.